

Narcisme

Psychoanalytische beschouwingen

W. Heuves en N.J. Nicolai (redactie)

BOOM

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van de Stichting Psychoanalytische Symposia.

© 2009, W. Heuves en N.J. Nicolai, p/a Uitgeverij Boom, Amsterdam
Tweede oplage, 2011

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Annelies Bast
Afbeelding omslag: *Echo and Narcissus*, 1903, J.W. Waterhouse
Verzorging binnenwerk: H&R Communicatieve Vormgeving,
Purmerend

ISBN 978 90 8506 690 3
NUR 770, 777

www.uitgeverijboom.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	6
1. Narcisme is emotieregulatie FRANS SCHALKWIJK	9
2. Ontwikkeling van narcisme en narcistische stoornissen bij kinderen MIEKE VAN DER SCHOOT	41
3. De puberale wortels van het narcisme WILLEM HEUVES	56
4. Het narcistische continuüm in verschillende settingen AD GERRITSEN	68
5. De lotgevallen van de ouder geworden Narcissus JAN VAN DE SANDE	82
6. Moraliteit en agressie in relaties en opvoeding: een kritisch-humanistisch perspectief HARRY KUNNEMAN	116
Over de auteurs	147

Inleiding

Op de voorplaat van dit boek treft u Narcissus, verzonken in zijn eigen spiegelbeeld. De nimf Echo, die verliefd op hem is, ziet en hoort hij niet. Hij is zo gefascineerd door zijn eigen spiegelbeeld dat hij uiteindelijk verhongert en verdrinkt.

Zo kennen we de narcist uit de mythe. Narcisme wordt meestal verstaan als eigenliefde en ‘eigenliefde stinkt’, zo weten we. Maar zonder een beetje eigenliefde kunnen we nooit een gezond zelfgevoel ontwikkelen. Er bestaat een gezond narcisme, waarmee mensen een gevoel van eigenwaarde behouden als dat van buitenaf of van binnenin wordt bedreigd, en er bestaat een ongezond narcisme, een vorm van verstoorde eigenliefde, waarin de eigenliefde voorbijgaat aan andere behoeften en geen wederkerigheid erkent: de ander letterlijk of figuurlijk niet ziet.

Elke tijd kent zijn eigen vormen waarin de verstoorde eigenliefde zich presenteert. Het narcisme van deze tijd uit zich in het dikke ik, het korte lontje en het eisen van respect zonder dat daar een tegenprestatie tegenover hoeft te staan. We noemen dit meestal de dikhuidige vorm van het narcisme. Opvallend genoeg heeft het woord ‘respect’ ook etymologisch met kijken en gezien worden te maken. Het Latijnse ‘respectus’ betekent ‘het in acht nemen, het naar iets omkijken’. En dat is nu net wat geëist wordt van de ander.

Maar het verstoorde zelfgevoel kan zich ook uiten in een andere vorm: een verlammeende en verstikkende onzekerheid, zelftwijfel, waarbij elke blik elke opmerking van de ander als aanslag beleefd wordt en het zelfgevoel alleen gerepareerd kan worden als een geïdealiseerde ander aanwezig is. Dit zijn de dunhuidige vormen van narcistische stoornissen.

In deze bundel treft u de uitgewerkte voordrachten van het PSU-symposium uit 2007. Frans Schalkwijk bijt de spits af met een in-

leiding in het narcismebegrip, de geschiedenis en recente ontwikkelingen ervan. Daarbij gaat het hem vooral om emotieregulatie.

Mieke van der Schoot neemt de lezer mee naar de ontwikkeling van het narcisisme en de narcistische stoornissen in de vroege kindertijd.

Het zelfgevoel valt of staat bij de komst van de puberteit en de wijze waarop een puber in deze ontwrichtende tijd lichamelijke psychische en sociale veranderingen het hoofd kan bieden. Willem Heuves laat zien hoe het narcisisme van volwassenen goed begrepen kan worden tegen de achtergrond van de lotgevallen in de puberteit.

Ad Gerritsen beschrijft de behandeling van de narcistische persoonlijkheidsstoornis in de kliniek aan de hand van de theorie van Kohut en Kernberg. De behandeling is meestal een mij-nenveld, vooral omdat de behandelaar evenmin mag bestaan als elke ander omdat zijn bestaan het zwakke zelfgevoel van de narcistische patiënt het meest bedreigt. Uiteindelijk—zo stelt Gerritsen—blijkt mentaliserende psychotherapie de meest geëigende benadering.

Het verstoorde narcisisme is niet een statische geestestoestand, niet in de gezonde noch in de verstoorde vorm. Ervaringen van mislukking en verlies, ziekte, maar ook het ouder worden doen een aanslag op ons zelfgevoel. Hoe we daarmee omgaan heeft te maken met de mate waarin we kunnen rouwen en kunnen accepteren, maar ook met maatschappelijke opvattingen over ouderdom. Hoe meer schaamte de ouderdom omgeeft, hoe krenkender deze is. Daarover schrijft Jan van de Sande. Hij beschrijft uitgebreid de geschiedenis van een man die vastloopt. De betrokkene staat achter de publicatie van deze casus.

Harry Kunneman sluit af met een cultuurfilosofische verhandeling over moraliteit en agressie in relaties en opvoeding vanuit een kritisch-humanistisch perspectief. Uit de andere artikelen blijkt hoe belangrijk de primaire relaties zijn voor het ontwikkelen van een gezond zelfgevoel en hoe belangrijk een wederkerige en veilige relatie is. Deze gezinsontwikkelingen vinden echter niet plaats in een vacuüm. We leven in een samenleving die vrijheid en autonomie tot de hoogste waarden heeft verheven met een bijna eerbiedig ontzag voor het individu. Juist de waarden

die de verstoorde Narcissus aanhangt: er is immers dan geen ander om rekening mee te houden. Met een beroep op het werk van Judith Butler, Frans de Waal en Jessica Benjamin houdt Kunne-
man in zijn hoofdstuk een hartstochtelijk pleidooi voor de erken-
ning van intersubjectiviteit in menselijke relaties.

Willem Heuves
Nelleke Nicolai

Narcisme is emotieregulatie

Frans Schalkwijk

Een psychoanalyticus kan niet altijd genuanceerd zijn. Als ik op zaterdagmiddag een BMW X5 langzaam door de duurste winkelstraat van Amsterdam zie rollen, die vervolgens door de hoogblonde bestuurster dubbel wordt geparkeerd, schiet steevast door me heen: 'Wat een narcistisch mens.' Dat is op dat moment bepaald niet vleierend bedoeld: ik plak haar een psychiatrische classificatie op, waar zij vervolgens even volledig mee samenvalt. Als echtgenote van een rijke man zal ze wel niet hoeven te werken. Maar dat is op zaterdagmiddag en dan zijn mijn psychoanalytische instelling en mijn behoefte de dynamiek achter mijn onangepaste en vileine gedachtegang te onderzoeken, ver weg. Maar vraagt u mij als psychoanalyticus wat ik van zo iemand vind, dan wijs ik met de gebruikelijke professionele genuanceerdheid deze volkspychologische typering af als een te boude veronderstelling over haar innerlijk.

'Narcist' als zelfstandig naamwoord is in het alledaagse taalgebruik een scheldwoord, en heeft dus een negatieve connotatie. Professionele genuanceerdheid zou die negatieve connotatie als moraliserend verwerpen, maar toch, hoe vaak gaat de typering van iemand als narcistisch niet ongemerkt samen met de benadrukking van negatieve kanten van iemands persoonlijkheid?

Als ik Bilal in de jeugdgevangenis ontmoet, is hij is zeventien jaar. Hij heeft al meerdere strafzaken op zijn conto staan en wordt nu verdacht van een straatroof waarbij hij stevig geweld zou hebben gebruikt. Hoewel hij door het slachtoffer bij een spiegelconfrontatie is herkend en zijn medeverdachte verklaart het delict gezamenlijk te hebben gepleegd, ontkent Bilal de straatroof: 'Ik was er niet bij en die vrouw liegt dat zij mij herkent.' Bilal leeft in een sociaal gesloten gezin, dat meerdere pe-

riodes van armoede en werkeloosheid kende. De ouders zijn tijdelijk uit elkaar geweest. Zij zijn nu zeer betrokken bij hun drie kinderen en nemen samen de opvoeding en zorg op zich. Bilal groeide de eerste tien jaar zonder aanwijsbare ontwikkelingsinterferenties op, met een speciale 'prinsenplek' als jongste van de drie kinderen. Bilal ontwikkelde met vader een haast symbiotische, idealiserende relatie. Dankzij zijn intellectuele aanleg deed Bilal het goed op de basisschool, hij kon goed voetballen en won prijzen met zijn team. Hij leefde in een beschermd gezin, waarin hij centraal stond als een jochie met alleen maar positieve kwaliteiten.

Op zijn tiende jaar ontstaan er voor het eerst problemen. Het gezin verhuist naar een andere wijk en Bilal komt op een basisschool met een ander lessysteem; zijn resultaten verslechteren dramatisch. In datzelfde jaar wordt zijn oudere zus kort psychiatrisch opgenomen. Het jaar daarna wordt zijn broer wegens drugs- en drankverslaving eveneens kort opgenomen, en diens problematiek vormt tot op vandaag een bron van spanning in het gezin. Ook vader glijdt af; zijn drankgebruik wordt dusdanig ernstig dat hij niet meer kan werken. Moeder zet hem het huis uit als Bilal veertien is. Hoewel ik zijn ouders, zijn zus en hulpverlenende instanties spreek, wordt mij niet duidelijk waarom het gezin zo ernstig in de problemen is geraakt, en of er niet voor Bilals tiende jaar ook gezinsspanningen waren. In koor zeggen ze dat dit niet het geval was.

Bilal zelf wijt zijn ontsporingen in de afgelopen jaren geheel aan de schoolwisseling op zijn tiende jaar. Op de nieuwe school presteerde hij slecht, terwijl hij op zijn oude school naar zijn zeggen altijd een van de besten was. Hij verknalde de Cito-toets en moest naar het vmbo-kader, terwijl zijn zus toen nog gymnasium deed. Maar ik denk dat vooral de gezinsproblemen een grote wissel op Bilal trokken. De decompensatie van zijn zus, de verslavingsproblematiek van zijn broer en het alcoholisme van vader hebben het gezin onder grote spanning gezet. Het gezinssysteem viel uit elkaar. De ouders menen dat Bilal zichtbaar veranderde toen vader door moeder uit huis werd gezet. De symbiose tussen Bilal en zijn vader werd doorbroken en Bilal trok zich emotioneel terug. Het is onduidelijk hoe Bilal de

(tijdelijke) teloorgang van zijn vader beleefde. Hij beschrijft dat de weekendbezoeken aan vader tijdens de periode van scheiding altijd zeer gezellig waren, terwijl vader in de realiteit in die periode afgleed naar de status van erkende ‘dakloze’ en een tijd op straat leefde. Zijn herinneringen aan de periode tussen zijn veertiende en zestiende jaar kunnen gewoon niet realiteitsgetrouw zijn. Het kan niet anders of Bilal loochent de mogelijk te sterke dominantie van vader in het gezin en diens ontsporing. Als Bilal zestien jaar is, komt vader weer thuis wonen. Hij blijft van de drank af en werkt weer. Bilals zus maakt het gymnasium niet af. Ze doet een MBO-opleiding en woont nog thuis, terwijl zijn verslaafde broer op kamers woont.

Door de leerproblemen na de schoolwisseling, het achterenvolgens derailleren van zus, broer en vader, en de (tijdelijke) scheiding van zijn ouders stort Bilals veilige wereldje in elkaar. Bilal redt het sociaal niet op eigen kracht. Hij heeft geen vriendschappen en kan geen steun vinden bij andere volwassenen dan zijn ouders; hij weet leraren niet voor zich in te nemen. Hij verliest de interesse in zijn VMBO-school, wat hij en zijn ouders wijten aan het te lage niveau van het leeraanbod ten opzichte van zijn hoog ingeschatte intellectuele capaciteiten. Ik denk dat dit maar deels het geval is en dat veel bepalender is dat hij zich terugtrekt. Het verlies van de veiligheid van een stabiel gezin en een veilige leeromgeving na de schoolwisseling, en dan met name het verlies van zijn geïdealiseerde vader aan drank en door de scheiding, maken eigenlijk voor het eerst narcistische trekken zichtbaar. Hij reageert voortdurend verongelijkt en boos, vindt dat anderen hem tekortdoen of tegen hem zijn en vindt dat hij recht heeft op een ongestoord leven zonder zich daarvoor te hoeven inzetten. Terwijl Bilal voor de tweede klas middelbare school nooit agressief was of regels overtrad, komt hij vanaf zijn veertiende meermalen met de politie in aanraking. Hij verlaat zijn voetbalclub omdat ze hem niet voldoende waarden, en spijbelt veelvuldig omdat het aanbod van een te laag niveau is. Regelmatig is hij betrokken bij vechtpartijtjes net buiten het schoolplein, zodat school hem daar niet op kan aanspreken.

De Bilal die ik in de gevangenis ontmoet, probeert zijn emotionele evenwicht te handhaven door problemen te loochenen,

de realiteit bovenmatig te simplificeren, oorzaken van eigen falen bij anderen te leggen en te idealiseren. Terwijl hij in alle opzichten door het ijs zakt, doet hij er alles aan zijn eigen grootheid te ervaren. Ook in zijn functioneren in de jeugdgevangenis is die poging tot herstel van het evenwicht door benadrukking van de eigen grootheid te zien. Bilal vertelt mij dat hij door de groepsleiding niet op een negatieve toon wenst te worden aangesproken. Gelukkig, aldus Bilal, ziet de groepsleiding zijn goede kwaliteiten en ze staat hem daarom meer vrijheden toe dan andere jongens. Jongere medege-detineerden zet hij op hun plaats en hij adviseert hen over de dingen van het leven. De volgende dag komen ze speciaal haar hem toe om hem daarvoor te bedanken. In de gesprekken lukt het mij nauwelijks of niet door dit pantser heen te breken; wat hij beschrijft is zijn werkelijkheid. Op spaarzame momenten blijkt hij toch ook wel realistisch over zichzelf na te denken en dan vindt hij bijvoorbeeld zijn vele vechten en driftigheid problematisch. Op die momenten is er een klein spoor van afgeweerde schaamte zichtbaar.

De term 'narcisme' is tegenwoordig zo ingebed in het dagelijkse taalgebruik, dat hij sterk aan zeggingskracht heeft ingeboet. Zowel de mevrouw met de BMW X5 als Bilal heb ik een narcist genoemd, maar het zal duidelijk zijn dat dit zelfstandig naamwoord naar wel zeer verschillende feitelijkheden verwijst. In het alledaagse gebruik wordt een negatief etiket van overdreven grootheids-gedrag of blaaskakerij op iemand geplakt, of wordt misschien verwezen naar een aantal observeerbare gedragskenmerken, zoals dat ook in de classificatie van de DSM-IV gebeurt. Iemand aanduiden met het zelfstandig naamwoord 'narcist' doet gemakkelijk uit het oog verliezen dat het feitelijke gedrag de uiting is van een onderliggende dynamiek, zoals dat bij Bilal het geval is. Het is juist 'narcisme' alleen in de vorm van bijvoeglijk naamwoord of bijwoord te gebruiken, zoals in 'narcistische emotieregulatie' of 'narcistische trekken'. In de beschrijvende psychoanalytische diagnostiek verwijst 'narcisme' meestal inderdaad naar een specifieke psychodynamiek, die in dienst staat van emotieregulatie, handhaving van het zelfbeeld en ondersteuning van de identiteit.

Soms wordt narcisme gelijkgesteld met overdreven zelfwaar-

dering, maar experimenteel-psychologisch onderzoek laat zien dat narcisme en zelfwaardering relatief onafhankelijk van elkaar zijn (bijvoorbeeld Thomaes, 2007). Ook psychoanalytisch is dit goed te begrijpen: bij narcisme is er sprake van een gebrek aan afstand ten opzichte van de zelfbeleving en is de narcistische dynamiek onbewust, terwijl zelfwaardering juist is verbonden met bewuste evaluatie van het zelf.

In dit hoofdstuk verbind ik narcisme met emotieregulatie, maar daarmee verwijs ik niet alleen naar de theorievorming rond de term 'affect regulation', die sterk aan theorieën over gehechtheid, mentalisatie en de vroegkinderlijke ontwikkeling is gelieerd. De doelstelling in dit hoofdstuk is narcisme te beschrijven als een actief reguleringsmechanisme van de beleving: de mens geeft emotioneel betekenis en wordt daarbij door (on)bewuste emoties geleid. Ik borduur hiermee voort op mijn eerder ingenomen positie dat de levensvatbaarheid van de psychoanalytische theorie ligt in een theorie over intentionaliteit en emoties, ver weg van metaforen en modellen over het psychische leven die wetenschappelijk onhoudbaar zijn gebleken (Schalkwijk, 2006).

Omdat dit eerste hoofdstuk in dit boek tevens is bedoeld als een inleiding tot het narcisme, worden eerst in grove lijnen de belangrijkste psychoanalytische theorieën over narcisme geschetst. Auteurs als Freud, Klein, Kernberg en Kohut vormen daarin ijkpunten. De manier waarop ik die theorieën weergeef, is mede gekleurd door mijn aandacht voor emotieregulatie en betekenisgeving. Daarna beschrijf ik recente theorievorming waarin narcisme expliciet wordt beschreven als een psychisch fenomeen met de functies 'emotieregulering' en 'regulering van de identiteit'. Ik bespreek zowel de ontwikkeling van de narcistische dynamiek bij het jonge kind als de verschijningsvorm van narcisme bij volwassenen. Ten slotte volgen enkele korte paragrafen over narcisme in relatie tot empathie, schaamte en schuld.

BEKNOPTTE GESCHIEDENIS VAN HET CONCEPT NARCISME

Zoals bij vrijwel elk concept in de psychoanalyse, begint zijn geschiedenis bij Sigmund Freud. In 1911 beschrijft Freud het

vroegkinderlijke narcisme vanuit het genetische gezichtspunt als een normale ontwikkelingsfase. De baby/jonge peuter leeft aanvankelijk in een symbiose met zijn moeder en vindt bij haar de (orale) bevrediging van zijn libidineuze behoeften. Als deze positie ten gevolge van een teleurstelling wordt gefixeerd, zien we dat terug in de volwassen man die zijn zelf tot het object van het libidineuze verlangen maakt, zoals te zien is in ijdelheid en zelfbewondering. Volgens Freud uit bij de volwassen vrouw diezelfde positie zich in de libidineuze bezetting van en de liefde voor het eigen lichaam. De volkpsychologische lezing van de Narcissusmythe valt helemaal binnen dit kader: Narcissus ziet zichzelf in het water weerspiegeld en wordt verliefd op zijn eigen spiegelbeeld. Daarom wordt de bezitter van de BMW X5 in de volksmond met een zekere minachting een 'narcist' genoemd: haar grote auto en de hele straat als parkeerplaats weerspiegelen haar eigen grootheid. Freud noemt deze vorm van vroegkinderlijk narcisme het 'primaïr narcisme'.

In zijn essay *Ter introductie van het narcisme* verbindt Freud (1914) narcisme nog wel met het klassieke driftmodel, waarin de mens streeft naar bevrediging van libidineuze driften, maar legt hij ook een verband tussen narcisme en emotionele conflicten. Als het kind in de oedipale fase is gekomen en bevrediging zoekt voor de driften die op vader en/of moeder zijn gericht, kan dat driftmatige verlangen beangstigend worden. De opgeroepen angst wordt vervolgens afgeweerd door de driften niet meer naar de ander in de buitenwereld te richten, maar door ze naar binnen, op het zelf te richten. Vanaf dat moment is dus niet meer de ander, maar het zelf het object van driftbevrediging. Bij preciezere lezing van de Narcissusmythe wordt juist dit fenomeen beschreven: Narcissus wijst de liefde van de nimf Echo af en als straf veroordeelt de god hem tot de eenzaamheid van de liefde voor zijn spiegelbeeld. Narcisme is dus geen prettige eigenliefde, maar een straf voor de afwijzing van de ander. Libidineuze overbezetting van het zelf leidt tot onderbezetting van libidineuze gerichtheid op anderen, want, conform het economische principe uit de klassieke drifttheorie: libidineuze energie wordt maar eenmaal uitgegeven. Deze vorm van narcisme wordt 'secundair narcisme' genoemd: hij lijkt op het primaire narcisme, maar is

het gevolg van een regressie naar dat eerdere stadium ten gevolge van een oedipaal conflict. Freud maakt in *Ter introductie van het narcisme* overigens ook het onderscheid tussen de twee typen van objectkeuze in de liefde, het aanleuningstype en het narcistische type: word je verliefd op de ander als complement van jezelf, zoals je moeder dat was, of val je op de ander omdat die jou weer spiegelt?

Na Freuds eerste theoretische aanzetten ontstaat er een breed palet van ideeën over narcisme. Deze diversiteit is goed te zien in de bundel *Freud's 'On narcissism: an introduction'* (Sandler e.a. 1991). Hierin becommentariëren de auteurs, onder wie de Nederlander Niek Treurniet, Freuds narcisme-essay en beschrijven zij nieuwere inzichten. Sydney Pulver (1970) constateert dat het concept 'narcisme' zeer is uitgehold en dat vrijwel elk fenomeen onder die noemer te brengen is: zodra er sprake is van 'bezetting' van iets of iemand, wordt al over narcisme gesproken. In vrijwel alle theorieën is narcisme verbonden met instandhouding van zelfwaardering en wordt narcisme gezien als een intrapsychische dynamiek die ervoor zorgt dat een coherent emotioneel beeld van het zelf in stand gehouden wordt. Narcisme gaat over het contrast tussen de relatie tot het zelf en de relatie tot de objecten.

In een zogenaamd 'target article' van de *Psychological Inquiry* vatten de experimenteel psychologen Carolyn Morf en Frederick Rodhewalt (2001) bijna honderd jaar psychoanalytische theorievorming samen (weliswaar met enig dedain, omdat zij niet experimenteel is getoetst):

'In essentie beschrijven alle klinische auteurs dat narcisme voorkomt bij mensen wier zelfbehoeften in de kindertijd niet werden bevredigd ten gevolge van stoornissen in ouderlijke empathie of verwaarlozing, en die nu in volwassen relaties die behoeften alsnog trachten te bevredigen. Kernberg schrijft de stoornis bijvoorbeeld toe aan een afwijzende moeder en de daarop volgende gevoelens van verlating van het kind. Kohut wijst op de inconsistente en grillige ondersteuning, die zeer afhankelijk is van moeders stemming, terwijl Millon de schuld

geeft aan een voortdurende overwaardering die niet is gebaseerd op een realiteit. Dus hoewel klinici verschillen wat betreft de precieze oorzaak, zien ze allemaal het ontstaan van het fragiele, maar grandioze zelf als een reactie op niet-empathische en inconsistente interacties in de vroege kindertijd' (Morf & Rodhewalt, 2001, p. 179).

Het is treffend dat Morf en Rodhewalt vervolgens, net als de hedendaagse psychoanalyse, narcisme beschrijven als een dynamisch, zelfregulerend proces. In het narcisme is het zelfbeeld fragiel in plaats van coherent, en dus zijn er steeds aanpassingen nodig ten gevolge van emotionele bedreigingen voor het zelfbeeld van binnenuit of buitenaf. In het leven van Bilal is dat goed te zien: als er grote veranderingen in zijn wereld zijn, wordt zijn balans van zelfwaardering verstoord en is aanpassing nodig. Aanvankelijk kan hij de krenking van de dalende schoolresultaten wijten aan het andere onderwijssysteem, maar als de twee andere kinderen in het gezin decompenseren en de symbiotische relatie met zijn vader instort, komen verongelijkte trekken naar voren, die aantasting van zijn fragiele identiteit moeten voorkomen.

Hoe zien de belangrijkste psychoanalytische theoretici de narcistische dynamiek? Het is onmogelijk de veelheid aan literatuur over dit onderwerp weer te geven. In wat volgt, noem ik enkele klassiekers. Op deze plek noem ik ook nog enkele recente publicaties van Nederlandse en Vlaamse auteurs over narcisme: Derksen (2007), Kinet & Moyson (2005), Thomaes (2007), Van Strien (2006).

In Freuds klassieke driftmodel wordt de ontwikkeling van het narcisme beschreven vanuit de gedachte dat driftregulatie een proces is dat zich geheel binnen de intrapsychische wereld van het kind ontvouwt. In hedendaagse termen geformuleerd: Freud gaat uit van een éénpersoonspsychologie, als zou het kind alleen (en gefrustreerd) in de wereld staan. Natuurlijk is dat heden ten dage een onhoudbaar uitgangspunt; wetenschappelijk onderzoek bewijst onomstotelijk dat de mens bovenal een sociaal wezen is en vanaf het eerste levensmoment in wederkerige interactie met de ander staat. Melanie Klein doet een aanzet tot erkenning van